

דעת - מכללת הרצוג

מצדה

ד"ר יוחנן אחרוני

פרסומי מטכ"ל/סציו חינוך ראשי, ענף השכלה



צבא הגנה לישראל
הוצאת "מערכות"



www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מצדה

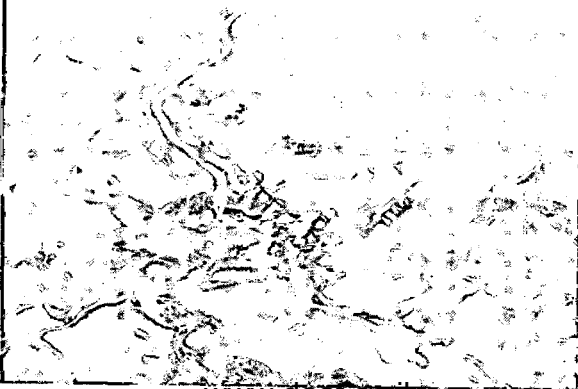
צוק מצדה

מצדה שוכנת על צוק תלול במדבר יהודה. במדרגת ההרים האחרונה שלרגלי ים־המלח. שבר גיאולוגי גרם לניתוקו של הצוק מן ההרים שמאחוריו, והוא מבודד מכל עבריו ומוקף תהומות. מכל עברי סלע רחב־ידיים וגבוה מאד נמצאו מורדות תלולים, השוקעים למטה אל תוך תהומות. אשר אין חקר לעומקן ולא תעבור בהן רגל כל, חיה. רק בשני מקומות משופע הסלע מעט, ושם נמצאים משעולים אליה, וגם הם לא רחבים. שתי הדרכים האלה, אחת עולה ממזרח שמש, מעבר ים־המלח, והשנייה ממערב, ונקל יותר לעבור בה. הדרך הראשונה נקראה בשם „הנחש“, כי היא צרה ומתעקלת בלי הרף כנחש. כי ראשי הצוקים הגבוהים סוגרים עליה, והיא פונה לאחור פעמים רבות. ואחרי כן היא מתארכת מעט ומתקרבת בקושי לקצה. העולה בדרך הזאת צריך להתחזק על עמדו באחת מרגליו חליפות, כי המוות נשקף לקראתו, באשר משני עבריו פערות תהומות עמוקות את פיהן ולאימת מראיהן לא יעמוד גם לב איש־חיל בקרבו (יוסף בן מתתיהו, „מלחמת היהודים“ ז, ח, ג).

מצד צפון, מערב ודרום מקיף את הצוק נחל מצדה (ואדי סבה), מצד צפון־מערב עובר לרגליו גיא בן־יאיר (ואדי נמרה או ואדי כבריתה). הצוק מתנשא 300 מטרים ומעלה מעל לנחלים, רק במערב, בשטח שבין שני הנחלים, פוחת גובה הצוק ואינו מגיע אלא ל-60—70 מטר מעל לסביבתו (ולפיכך גם בחרו בו הרומאים בזמן המצור לשפיכת הסוללה).

הצוק דומה בצורתו לאגזה. הוא רחב במרכזו והולך וצר לעבק דרום וצפון. אורכו 600 מטר, רוחבו המכסימלי 200 מטר.

דעת - מכללת הרצוג



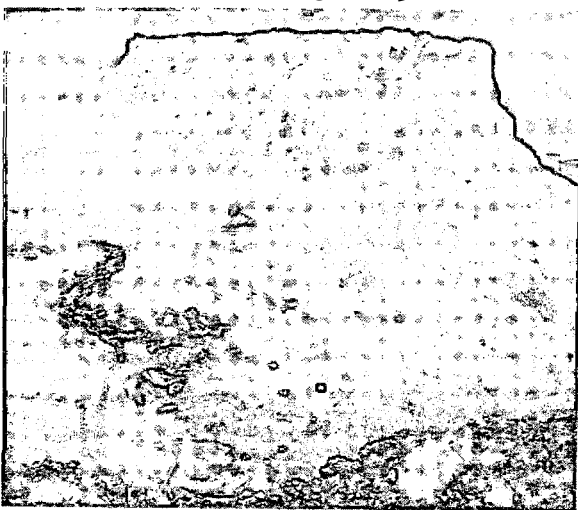
דעת - מכללת הרצוג

ביותר למצדה בימי קדם. ושוב נזכרים אנו בסיפור המקראי:
„ואיש במעון ומעשהו בכרמל“ (שמ"א כה, ב).

מקומה של מצדה נבחר לבניית המבצר, בראש וראשונה הודות
לביצורה הטבעי והאיתן, המניח להפוך את המקום בנקל למבצור אדיר
ורחבי-ידיים. מגבלתו העיקרית של המבצר נבעה מבעית האספקה,
ובעיקר מבעית המים. מן התכרח היה להכין את האספקה מבעד
מועד ולהביאה ממרחקים. כי בסביבה הסמוכה אין למצוא שטחים
מעובדים ניכרים. אולם עיקר הקושי היה טמון, כאמור, בבעית המים.
בעיה זו נפתרה בדרכים שונות, אם על-ידי אגירת מים-גשמים
המעטים ואם על-ידי ניצול מי השטפונות, שכן לא נמצא שום מעיין
בקרבת מצדה עצמה. כמה מעיינות קטנים נמצאים בנחל צאלים,
המרוחק כ-4 ק"מ מצפון למצדה; מעיינות עשירים יותר נמצאים
רק בעין-בוקק, הנמצאת 13 ק"מ מדרום למצדה, או בעין-גדי.
השוכנת 17 ק"מ מצפון לה. אולם כשהיה המבצר מצויד במלאי
מספיק של מים ומוזון האדירו תנאי המדבר את כוחו, בחייכם
את האויב להביא אספקה, לרבות מים, ממרחקים.

הדרכים העוברות בקרבת מצדה היו הסיבה השנייה לבחירתה
כמקום המבצר. ממצדה עולים שבילים אחדים בכיוון יטה-חברון,
ודרך אחת יורדת ממנה לאורך חוף ים-המלח, מעין-גדי לסדום. דרך
זו היתה מוגנת בתקופה הרומאית על-ידי מצד-בוקק, שמדרום
למצדה. דרך אחרת חצתה את ים-המלח קצת דרומה ממצדה,
ועלתה דרך הלשון לקיר-מואב (כרך). מי ים-המלח רדודים מול
הלשון, ולפני מאה שנה עדיין אפשר היה לעבור בהם בלי קושי
ברגל או על גמלים. שרידי הדרך שעברה על פני הלשון ניכרים
עד היום. אולם חשיבותן של דרכים אלה היתה תמיד חשיבות משנית
בלבד ולא בזכותן נבנה מבצר מצדה, הגם שהיה להן ערך-מה
בשיקולים לבחירת המקום. גורם נוסף בשיקולים של בוני מצדה היה
העובדה, שהיא שוכנת בקצה הדרומי-מזרחי של יהודה, ובשעת צורך

דעת - מכללת הרצוג



צוק מצדה מכיוון דרום

אחר הגנת־הגבורה של יטבת לידי הרומאים — אשר יהיה, מכל מקום עלינו להכיר לו תודה על הצלת דבר־יהימים של עם ישראל באותה תקופה. אילולא הוא וכתביו, לא היינו יודעים דבר גם על מלחמת מצדה. בקראנו את תיאורו הנאמן והמוזעזע על אחריתה, נדמה כי כתב שורות אלו בתמצית דמו, אולי ככפרה על מעשהו.

דעת - מכללת הרצוג

בשנים 37—4 לפסה"נ. הפך את מצדה לאחד ממבצרי העיקריים ולמקום מפלט עיקרי, והקים בה ביצורים אדירים ובנייני פאר. מצדה נכבשה עלידי הורדוס כבר לפני המלכתו, בשנת 42 לפסה"נ. וכבר אז נודעה כחזקה מכל מבצרי יהודה (מלח' א. יב. א.). בשנת 40 לספירה, משנכבשה ירושלים בידי הפרתים, וביהודה הומלך אנטיגונוס, בן אחי הורקנוס, הצליח הורדוס להימלט מירושלים עם בני משפחתו, ביניהם אמו ומרים החשמונאית ארוסתו, ושם את פעמיו למצדה. במצדה היה המקום צר מלהכיל את כל האנשים שנתלוו אליו, לכן השאיר בה רק 800 איש בהשגחת יוסף אחיו ו-9000 מאנשיו שלח לאדומיאה. הוא עצמו המשיך בדרכו לפטרת, ומשם, דרך מצרים, לרומא.

יוסף בן מתתיהו מספר: „בימים הם שם אנטיגונוס מצור על מצדה. אמנם די לחם נמצא בידי הנצורים, אבל המים אזלו מכליהם, ועל כן יעץ בלבו יוסף, אחי הורדוס, לברוח עם בני ביתו (לארץ הנבטים). וכמעט מילא יוסף את מחשבתו לעזוב את המבצר, לולא ירד גשם חזק בלילה שבו אמר לצאת לדרך, וכל מקורי המים מלאו על גדותיהם ולא היה עוד צורך לברוח“.

כעבור שנה חזר הורדוס מרומא, כשהוא נושא באמתחתו את תואר מלך יהודה, המאושר עלידי הרומאים, ומיד חש לשחרר את בני משפחתו הנצורים במצדה.

הורדוס, שהכיר ביתרונותיה האסטרטגיים החשובים של מצדה, ובמיוחד בהיותה שוכנת בגבול אדומיאה — אדום מכורתו, ניגש בהקדם לביצורה:

„ואחרי כן שקד המלך הורדוס ימים רבים לחזק את המקום. הוא הקים חומה מסביב לראש ההר, שבעה ריס אורכה (ריס — למעלה מ־180 מ'), כולה עשויה אבן לבנה, קומתה שתיים-עשרה אמה (אמה — חצי מטר בקירוב) ועוביה שמונה אמות, ובנה על החומה מלמעלה שלושים ושבעה מגדלים בגובה חמישים אמה,

דעת - מכללת הרצוג



דעת - מכללת הרצוג

המלחמה. אנשי חיל-המצב הרומאי נהרגו בפעולת פשיטה. והיהודים הפקידו תחתם משמר מקרב אנשיהם (מלח' ב, יז, ב). מצב זה נוצל במלואו על-ידי מנחם בן יהודה הגלילי. אחד מראשי הקנאים. הוא בא למצדה, פתח בחווקייד את מחסן-הנשק של הורדוס. חילק כל-הנשק לאנשיו וללוחמים אחרים. וחמוש בו חזר לירושלים והתייצב בשלב הראשון של המלחמה בראש הכוח היהודי (מלח' ב, יז, ח). אחר מפלתו של מנחם ברחו הנותרים מאנשי סיעתו למצדה וביניהם אלעזר בן יאיר, שאר-בשרו. שהיה מפקדה של מצדה בימי המצור (מלח' ב, יז, ט). מעתה הפכה מצדה למרכז הסיקריים – אנשי הסיעה הקיצונית. שנקראו כך על שם הפגיון – הנקרא בלטינית סיקה – שנשארו על גופם. סמרי מעין אדם. ממצדה הגיעו הסיקריים לאזורים שונים של יהודה. הטילו את מוראם על האוכלוסיה ולקחו שלל – צידה ונשק. יוסף בן מתתיהו מתאר בפרוטרוט כיצד התנפלו הסיקריים כלילה על עין-גדי. השוכנת 17 ק"מ מצפון למצדה. הרגו בה כ-700 אנשים שלא הצליחו להימלט. ומחוז לפירות שלקחו אתם השמידו הכל (מלח' ד, ז, ב). במשך הזמן הצטרף לאנשי מצדה גם שמעון בר-גיורא. שנמלט אז מחגני הכהן. יוסף בן מתתיהו מספר. שתחילה חשדו בו אנשי מצדה. הותרה לו הכניסה רק לחלקו התחתון של המבצר. ואילו הכניסה לחלקו העליון. שבו ישבו הסיקריים עצמם. נאסרה עליו. (מאחר שלמעשה היה מבצרה של מצדה בנוי כולו על ראש ההר. ולא היה בו חלק עליון ותחתון. עדיין לא נמצא פתרון להגדרתו של יוסף בן מתתיהו. ולא ברור היכן ישב בר-גיורא בתחילה). אולם עד מהרה נתנו בו הסיקריים אמון והוא יצא אתם במסעותיהם. אך לא עלה בידו להטות את לבם לדברים גדולים מאלה. כי כבר התרגלו לשבת במבצר וחששו להרחיק ממקום מסתרם (מלח' ד, ט, ג). עם מות חגני הכהן עזב שמעון בר-גיורא את מצדה. וכעבור זמן-מה התייצב בראש הלוחמים בירושלים.

דעת - מכללת הרצוג



דעת - מכללת הרצוג

להניח לאחד מאנשיו לעשות כן. ובראותו כי החומה שרופה באש וכי נבצרה ממנו כל דרך ישועה וכל עצת גבורה, שיווה לנגד עיניו את כל אשר יעשו הרומאים לו ולאנשיו ולנשיהם ולטפם כשתגבר ידם עליהם, וגמר בנפשו למות. הוא הקהיל את בעלי הנפש אשר בקרב חבריו ועורר אותם לעשות את המעשה, בדברו אליהם לאמור:

„הוי, אנשים גיבורי חיל! הן מני אז קבלנו עלינו לבלתי עבוד את הרומאים, וגם לא אדונים אחרים, זולתי את האלהים לבדו. כי רק הוא מושל האדם באמת ובצדק. והנה הגיעה השעה המצוה עלינו להשלים בפועל כפינו את משאת נפשנו. ואל נעטה בשעה הזאת קלון עלינו, ואחרי אשר בחלה נפשנו בעבדות שאין בה סכנה, לא נבחד לנו הפעם חיי עבדות עם שפטים נוראים — והן זה יהיה חלקנו מאת הרומאים, אם ניפול חיים בידיהם. כי הנה אנחנו היינו הראשונים להרים יד בהם, ואנחנו נשארו האחרונים להילחם בהם. והנה אני חושב, כי צדקה עשה אתנו אלהים בתחו בידינו למות מות גיבורים בני חורין, כאשר לא היה לאל יד אחינו, אשר באה מפתלם כחף. והנה גלוי וידוע לפנינו כי מחר יבוא איִדנו אך הרשות נתונה לנו לבחור מות גיבורים, או ומחמדי עינינו יחל. הן ייבצר מן האויבים להניא את עצתנו זאת, אף כי כל חפצם לתפשונו חיים! וגם מאתנו נבצר לנצח אותם במלחמה, על כן תמותנה נשינו בטהרם נטמאו, ימותו נא בנינו. בטרם טעמו טעם עבדות. ואחרי כן נגמול איש לרעהו חסד גיבורים. ומה טוב ומה יפה יהיה בנשאלנו את חרותנו אלי קבר, ולפני מותנו נשחית באש את הרכוש ואת המבצר. וידוע אני נכונה, כי יתעצבו הרומאים אל לבם, אם לא יתפשונו חיים, ויבושו מתקוותם למצוא שלל. רק את הצידה נשאיר להם, למען תהיה לעדה אחרי מותנו, כי לא ספנו ברעב ובמחסור, כי אם בחרנו במות מחיי עבדות כאשר קיבלנו עלינו מראש.

דעת - מכללת הרצוג



מבט על חלקו הצפון-מערבי של ראש הצוק, ניכרות בו 'פה
שלוש המדרגות שעליהן נבנה ארמונו של הורדוס

דעת - מכללת הרצוג

כולם מתו, הצית אש בכל פינות ארמון המלך, ובכל עוצם ידו תקע את חרביו בכשרו עד הניצב ונפל מת על קרוביו.

„ככה מתו כולם באמונה, כי לא השאירו אחריהם נפש חיה למשך בעול הרומאים. בכל זאת נסתרו מפניהם אשה זקנה אחת ואשה אחרת ממשפחת אלעזר, שעלתה על יתר הנשים בתבונתה ובהשכלתה, ואתן יחד עוד חמישה ילדים, כי התחבאו בצינורות המוליכים את המים אל העיר, בעת אשר יתר האנשים שמו את כל לבם לשחוט את קרוביהם.

„ומספר ההרוגים היה תשע מאות וששים נפש והנשים והטף בכלל. הדבר הנורא הזה נעשה בחמישה עשר לחודש קסנתיקוס (ניסן).

„והרומאים אמרו בנפשם, כי עוד תהיה להם מלחמה, ולבשו את נשקם לעת עלות השחר והקימו גשרים על המעברות אשר בין הסוללות ובין פרצי החומה והבקיעו אל העיר. ובראותם כי אין איש מקרב האויבים ורק שממון נורא בקרב הארמון ודממה מסביב, גלאו להבין את דבר המעשה, ולאחרונה הרימו קול שאון, כאילו אמרו לשלוח אבן קלע. וכאשר שמעו הנשים את השאון הזה, עלו מן המנהרות וסיפרו לרומאים את כל המעשה, והאשה השנייה היטיבה לבאר את הכל ולתאר את המעשה לפרטיו. אך לא נקל היה לרומאים להבין את דבריה, כי לא יכלו להאמין לאומץ הלב הגדול הזה. הם פנו לכבות את האש ובמהרה בקעו להם דרך בקרבה עד בואם אל ארמון המלך. וכאשר מצאו שם את המון ההרוגים, לא שמחו הפעם על אשר ראתה עינם באויביהם, כי אם השתוממו על רוחם הנדיבה ועצתם הנאדרת, אשר צחקה למוות ולא שבה אחור מהמעשה הגדול הזה.

„אחרי אשר נכבש המבצר בדרך הזאת, איר בו שר הצבא חיל משמר ושב עם צבאו אל קיסריה“ (מלחמות ג' ת' ה' ואילך).



דעת - מכללת הרצוג

מחקר יסודי יותר - ערך במצדה חוקר המחנות הרומאיים א. שולטן, ששהה בה במרס 1932 במשך ארבעה שבועות. הוא הקדיש את רוב מאמציו לחקר המחנות הרומאיים, ובשנת 1933 פירסם את תכניתיהם המדויקות. אף שביקר בראש מצדה רק פעמיים, ובמשך שעות ספורות בלבד, הספיק להכין מרשם של רוב הבנינים (*), אלא שהוא עצמו מציין, כי אין זו אלא תכנית ראשונית, עבודת הכנה שתסייע לחוקרים שיבואו אחריו. הוא מסיים את דבריו באומרו: „חוקר המבצר העתיד לבוא ראוי כי יקנאו בו, עבודתו תהא מגוונת ומעניינת, ועצם הנוף וקסמו יהיו גמול לעמלו“.

בחקירת מצדה זכו, איפוא, בעיקר הארכיאולוגים הישראלים. הקדימו אותם רק חבורות הנער, שמוזזו חמש-עשרה שנה נוספות להעפיל תוך כדי מסע מפרד אל ראש הצוק, ומגיעות לפינות נשכחות, שמעולם לא דרכה בהן כף רגלו של חוקר נכרי. ביניהם יש לציין בראש וראשונה את שמריה גוטמן מקיבוץ נען, שיום את רעיון ההעפלה למצדה, ובמשך שנים רצופות של סיורים בלתי פוסקים הפך לחוקרה המובהק. לזכותו יש לזקוף את שתי התגליות החשובות ביותר במצדה: מפעל אספקת המים וארמון הורדוס.

לאור תגליותיו שיגרו מוסדות המחקר היהודיים בארץ משלחות מדעיות להר, המשלחת הראשונה בראשותם של נ. אביגד, מ. אבי-יונה, ש. גוטמן, מ. דוניבסקי וכותב טורים אלה, שהתה במקום שבועיים, במרס 1955. למטרה זו הכשיר הצבא את שביל הנחש לעלייה נוחה. כן הותאם חלקו הגדול של השביל הזה לעליית פרדות. מאז החלו המעפילים למצדה לעלות גם בו. השביל הסתיים 20 מטר לפני הפסגה, ומשם העלו את הציוד במנוף. הודות לצבא, שאיפשר עליה נוחה-יחסית להר, היו חברי המשלחת הראשונים שגרו בראש מצדה מאז ימי קדם, ואפשר לאמור בקורטוב של קורת

(*) המצית מסקנותיו של שולטן וחלק מתכניתו פורסמו בעברית בספרו של י. ברסלבי (ברסלבסקי) „ים המלח סביב סביב“.

דעת - מכללת הרצוג

שרידי מצדה

השבילים

רק בשני מקומות משופע הסלע מעט, ושם נמצאים כשעולים אליו, וגם הם אינם רחבים. שתי הדרכים האלה, אחת עולה ממזרח שמש, מעבר ים-המלח, והשנייה ממערב, ונקל יותר לעבור בה. הדרך הראשונה נקראה בשם „הנחש“, כי צרה היא ומתעקלת כלי הרף כנחש, כי ראשי הצוקים הגבוהים סוגרים עליה, והיא פונה לאחור פעמים רבות, ואחרי כן היא מתארכת מעט ומתקרבת בקושי לקצה. העולה בדרך הזאת צריך להתחזק על עמדו באחת מרגליו חליפות, כי המוות נשקף לקראתו, כאשר משני עבריו פוערות תהומות עמוקות את פיהן, ולא ימת מראיהן לא יעמוד גם כב איש חיל בקרבן. התולך שלושים ריס בדרך הזאת מגיע עד ראש הגבעה“ (מלח' ז' ח, ג).

לפי דברי יוסף בן מתתיהו עלו איפוא רק שני שבילים לראש מצדה: האחד ממערב והשני ממזרח. הדרך המערבית היתר נוחה יותר יחסית, ואילו הדרך המזרחית — קשה ומסוכנת יותר. עד לזמן האחרון סברו רוב החוקרים שאין קושי בזהו הדרך המערבית, שעברה באיזור הסוללה הרומאית והגיעה לראש המבצר. במקום ניצב עדיין שריד שער בעל קשת הרוס, שנבנה בתקופה הביזנטית. עד לשנים האחרונות נהגו לעלות רק לאורך הסוללה הרומאית, וממנה בשביל נוח עד לראש מצדה. הקטע העליון של שביל זה נהרס. כאמור, בשנת 1927, ברעידת אדמה, ורק אחרי חציבת מדרגות אחדות, תקיעת יתדות וקשירת חבלים הוכשר שוב למעבר.

אולם לאמיתו של דבר, ספק רב הוא אם אמנם כאן עברה הדרך המערבית הקדומה. עלינו לזכור, כי רובו של שביל זה לא נוצר אלא עם שפיכת הסוללה הרומאית. ייתכן מאוד שרק אז הוחל השימוש בו, אם על-ידי חיל-המצב הרומאי, שנשאר במצודה זמן

דעת - מכללת הרצוג



צום מצדה מצד מזרח

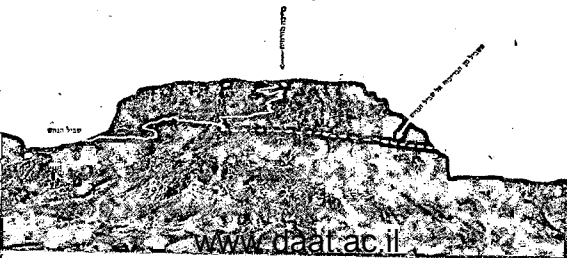
ש"הלבנה" נמצאת 300 אמה, כלומר כ-150 מ', מתחת לפסגת ההר, אף שאת מקומה קבע כהלכתו. מאחר שעל-פי דברי יוסף בן מתתיהו נבנה המגדל כאלף אמה, כלומר כ-500 מ', מתחת לראש ההר, חיפשו אותו החוקרים מעבר ל"לבנה", מחוץ לצוק של מצדה. אולם במקום זה לא נמצאו שום שרידים ואין זכר לשביל כלשהו; נוסף על כך נקל להיווכח, שכדי להגן על המדרון המערבי ביעילות, יש לבנות את הביצורים עליו, ולא מתחתיו; מגדל הבנוי בתחתית המדרון אינו עשוי להגן על המצודה.

ניתוח זה מוליך למסקנה, שיוסף בן מתתיהו טעה, כנראה, בציון המרחק מן המגדל אל ראש ההר, (יש לציין, כי בדרך-כלל אין הוא מקפיד על דיוק בציוני גובה או מרחקים), או שהמספרים המובאים משובשים הם, ויש לחפש את המגדל במדרון של הצוק

דעת - מכללת הרצוג

ואפשר להבחין בקטעים אלה ברבדי אבנים, שנבנו כדי לתמוך בו. הקטע האחרון של השביל הרוס כיום, והוא עלה, כנראה, לאורכה של תעלת-המים, שהוליכה מים לבריכה גדולה ומטווחת, הנמצאת כ־30 מ' מתחת לראש החומה. קטע אחרון זה הוכשר לאחרונה למעבר נוח על-ידי פיצוצים אחדים ועל-ידי תקיעת יתדות. אורך השביל על-פי יוסף בן מתתיהו הוא 30 ריס, כלומר 5.5 ק"מ. הערכה זו מוגזמת, אך הפיתולים הרבים מאריכים, כמובן, את הדרך. שביל זה מייגע הרבה יותר מן המעלה המערבי, לעומת 80 מ' בקירוב שיש לעלות מצד מערב, יש לעלות למעלה מ־250 מטר מסביבת הדיק הרומאי שבצד מזרח ועד לראש הצוק. אולם הפיתולים הרבים מקילים על העלייה, ובסופו של דבר עולים הבאים למצדה ממזרח ביתר מהירות ונוחיות מהעולים למצדה בשביל המחבר את המחנות הרומאיים התחתונים והעליונים, ובהמשכו בשביל הסוללה. השביל העתיק היה ודאי לא פחות נוח מהשביל הנוכחי, ואולי אף נוח יותר, ולכן תמוהים במקצת דברי יוסף בן מתתיהו. המתאר שביל זה כמייגע ומסוכן ביותר. אין זה, אלא שיוסף בן מתתיהו לא עלה מעולם בשביל הנחש, ואפשר שבכלל לא עלה מעודו למצדה. שכן, כאמור, לא הניחותו ודאי השומרים הרומאים לעלות למבצר. גם עתה, בעמדנו לרגלי מצדה, ובראותנו בפעם הראשונה את שביל הנחש המתפתל על הצוק מעל התהום, תאחזנו חלילה, ולא נבין

צוק מצדה מצד מזרח



דעת - מכללת הרצוג

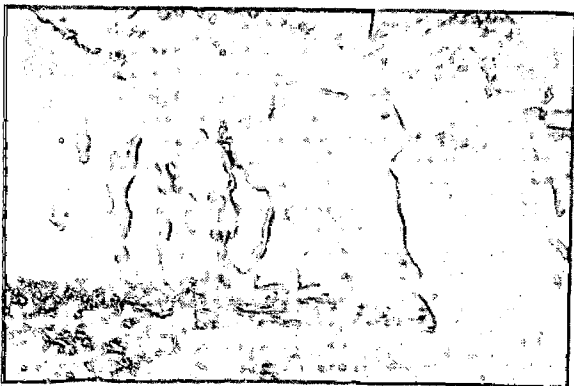


שרידי אמת'המים בסוד הפליון של חב'ריכות,
בימי סבצר מצדה היתה אמת'המים רחבה יותר



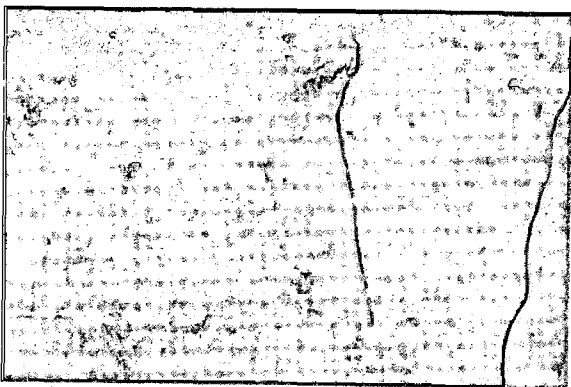
כריכת מים במדומי צוק מצדה

„מסביב לארמון“. העולה למצדה מצד מערב מבחין מיד בשתי שורות של פתחים מרובעים. בצלע הצפונית-מערבית של הצוק. אולם מכיוון שבצדה הדרומי של מצדה מצויים כמה כוכים, ובהם צלבים וכתובות של מתבודדים מן התקופה הביזנטית, סברו החוקרים שגם אלה אינם אלא כוכי נזירים. יהנה הוברר, שפתחים אלה הינם פתחיהן של בריכות מים ענקיות. התצובות בסלע בשני טורים, אחד מעל למשנהו. בטור העליון חצובות 8 בריכות, ובטור התחתון 4 בריכות. הקטנות שבבריכות אלה מתקרבות בגודלן לבריכה הגדולה שהוזכרה לעיל, ורובן אף גדולות ממנה, וכושר קיבולן עולה על 4000 מ"ע. כל הבריכות דומות זו לזו בצורתן. הן חצובות בסלע, ובמקומות שנתקלף מהן הטיח ניכרים סימני החציבה. כולן



אחת סבִּרִיכוֹת הַמֵּיִם שֶׁל מַצְדָּה מִהַסּוּר הָעֲלִיּוֹן. הָאֵשׁ נִיֵּצַב עַל שְׂרִידֵי חֲמֻדוֹת
הַסּוּלִלָּה לְבִרְיָכָה

מֵיִם הַקֵּינָה לַמַּצְדָּה, הִיא נִיקֹז מִשְׁטַפּוֹנוֹת אֱלֹהִים, וְהֵם הַשְׂכִּילוּ
לְבַצֵּעַ אֶת תַּכְנִיתָם בַּצּוּרָה מַפְלִיאָה. עַל־יְדֵי סֶכֶר שֶׁנִּבְנָה בְּמָקוֹם צָר,
לְרוּחַב נַחֲל־מַצְדָּה, חֲסָמוּ אֶת מוּצָאוֹ, וְאֵת הַמֵּיִם שֶׁנֶּאֱגָרוּ הוֹרִימוּ
בְּאֶמְת־מֵיִם לְבִרְיָכוֹת. הַסֶּכֶר הָרוּס כִּיּוֹם כָּלִיל, אֵךְ שְׂרִידֵי אֶמְת־
הַמֵּיִם מַעֲדִידִים, כִּי הוּא נִבְנָה בְּדִיוֹק בְּמָקוֹם שֶׁבוֹ חוֹצָה הַדִּיֵּק הָרוֹמָאִי
אֶת נַחֲל־מַצְדָּה. מִמָּקוֹם זֶה הוֹלִיכּוּ אֶת הַמֵּיִם בְּאֶמְת־מֵיִם (אֶקוּדוּקָס),
שֶׁנִּבְנְתָה בְּשִׁפּוֹעַ אַחִיד, אֶל טוֹר הַבִּרְיָכוֹת הָעֲלִיּוֹן. שְׂרִידֵי אֶמְת־הַמֵּיִם
נִיכָרִים בְּקִרְבָּת הַסֶּכֶר, אֵךְ הֵם נֶעֱלָמוּ, כְּמוֹכֵן, בְּאִיזוֹר הַסּוּלִלָּה
הַמְכֻסָּה אוֹתָם. אַחֲרֵי הַסּוּלִלָּה נִמְצָא גֶשֶׁר, הַבְּנוּי בַּצּוּרָה קֶמְרוֹן מֵעַל
לְפָרוֹץ תַּלּוּל, שֶׁעַל־פָּנָיו עֲבָרָה אֶמְת־הַמֵּיִם. מִיָּד אַחֲרֵי הַגֶּשֶׁר מְגִיעִים



בריכת טים נוספת מהטור העליון, ובה קיר תטן לתקרה

קשה למצוא דוגמתו. הוא ממחיש את החשיבות הרבה שייתס הורדוס למצדה, את המאמצים הכבירים שהשקיע בבנייה וכן את עוצמתה בצדק נחשבה לחזק שבמבצרי יהודה.

החומה ובנייני המצודה

„יונתן הכהן הגדול הוא שכנה לראשונה מבצר במקום הזה וקרא לו מצדה, ואחרי כן שקד המלך הורדוס ימים רבים לחזק את המקום. הוא הקים חומה מסביב לראש ההר, שבעה ריס אורכה, כולה עשויה אבן לבנה, קומתה שתיים-עשרה אמה ועוביה שמונה אמות. על החומה מלמעלה בנה שלושים ושבעה מגדלים בגובה חמישים אמה, ומן המגדלים האלה היה מבוא אל הבתים הבנויים

דעת - מכללת הרצוג

בימי החשמונאים, שכן הוא יוצא־דופן לגבי תכנית הבניין כולה. הוא מורכב ממגדל, ממספר חדרים סמוכים ומחצר. במיוחד הקיר המזרחי, הכפול והאלכסוני, נראה כאילו נבנה לפני בניין המחסנים כולו. ייתכן איפוא, שבניינים אלה ואולי גם בניינים נוספים, כבר נבנו על־ידי יונתן החשמונאי, אך אין הדבר דאי.

מצד שני אין ספק, שרוב הבניינים והביצורים נבנו — כפי שמעיד יוסף בן מתתיהו — על־ידי הורדוס. החומה הכפולה (חומת הסוגרים), שהקיפה את כל ההר סביב, נשתמרה בקטעים רבים, וקטע יפה נמצא, מצפון לסוללה. אורכה, סביב כל הצוק 1300 מ' בקירוב. מידה, המתאימה לעדותו של יוסף בן מתתיהו (7 ריס). בחדרים הרבים שבתוך החומה הארוכה היה מרחב מספיק למגורים ולאחסנה, ולכן לא היה צורך בבניינים רבים נוספים על ההר.

לדברי יוסף בן מתתיהו היה רחוב החומה 8 אמות (4 מ'), גובהה 12 אמות (6 מ'), והיו בה 37 מגדלים, 25 מ' גובהם. מידות החומה מתאימות לתוצאות החקירה, ובכמה קטעים היא אף רחבה יותר. גם מספר המגדלים מתקבל על הדעת: עד היום אפשר להבחין בשרידיהם של 17 מגדלים. אם היו בחומה 37 מגדלים, היה המרחק בין מגדל למגדל 30—35 מ'. גובה המגדלים נראה מוגזם, אולם אין בידינו נתונים כדי לקבוע את גובהם המקורי. מלבד ארמון הורדוס ובניין המחסנים, שייתארו בפרקים הבאים,

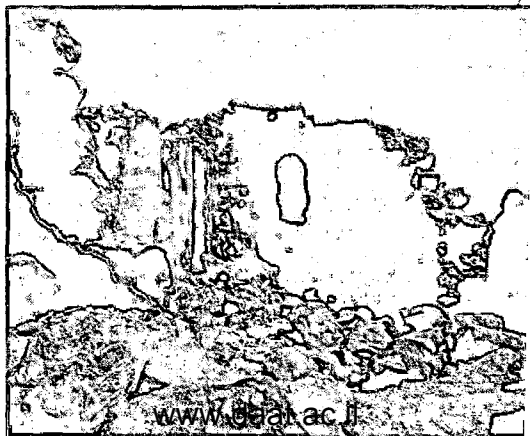
אפשר להבחין במצדה בשרידי הבניינים הבאים:
בניין מס. 13: מדרום לסוללה וסמוך אליה נמצאים שרידי בניין גדול, הנשען אל החומה. הבניין היה בנוי סביב שלוש חצרות, וכלל שורה של חדרים; בקצהו הדרומי היו כמה חדרים ארוכים, ששימשו כמחסנים. בחפירת הנסיון שנערכה בחצר הדרומית-מזרחית נמצא קיר מטווח בטיח מעולה, ובו שרידי קישוטים של בסיסי עמודים וחיקוי לאבנים. הכל היה מכוסה פח ופחמים, שרידי השרפה הגדולה. בית מגורים גדול ומפואר זה נראה כארמון ממש. אותם

דעת - מכללת הרצוג

חוקרים. שלא הכירו את הבניין שבקצה הצפוני של הצוק, חשבוהו לארמונו של הורדוס, המתואר על-ידי יוסף בן מתתיהו. אולם עתה ברור הדבר, שיוסף בן מתתיהו לא תיאר בניין זה. כל פרטי התיאור מתאימים רק לבניין שבקצה הצפוני של הצוק. הורדוס בנה, כנראה, את הבניין בשביל מלווי ווארתיא, ואילו את הבניין המפואר הצפוני הועיד לעצמו.

בניין מס. 11: שרידי בניין קטן יותר נמצאים בין בניין מס' 13 ובניין המחסנים. בניין זה היה בנוי סביב חצר מרכזית אחת, וכלל שתיים ושלוש שורות של חדרים. במרכז החצר ניצבו שני חדרים, שהיו קשורים זה בזה על-ידי פתח. בניין זה שימש, כנראה, קסרקטין לחיל-המצב שבמצודה.

שרידי הכנסייה הביזנטית, ניכרים בה הסיח המקושט והחלון בתוך האפסיס (מקום המזבח) הפונה מזרחה



דעת - מכללת הרצוג



שרידי בנייני המחסנים הנרחבים בצפון המסעדה של מצדה

המחסנים של הורדוס. על כך מעידות שורות החדרים הארוכים והצרים, האופייניים למחסנים. הבניין כולו משתרע על שטח בן 5 דונם; ונוסף לשני טורים של חדרי מחסנים יש בו שלושה אגפים שונים, שקשה לעמוד על טיבם ללא חפירה: מגדל (מס' 6), שנבנה כנראה, כבר בימי החשמונאים הראשונים, (ר' לעיל); אגף מערבי (מס' 7), המורכב מחצר מוקפת חדרים, בדומה לשני הבניינים שתוארו לעיל (מס' 11, 13), ואגף דרומי-מזרחי (מס' 10), אף הוא מורכב מחצר קטנה מוקפת חדרים.

חדרי המחסנים עצמם בנויים בשני טורים, וביניהם מסדרון רחב;

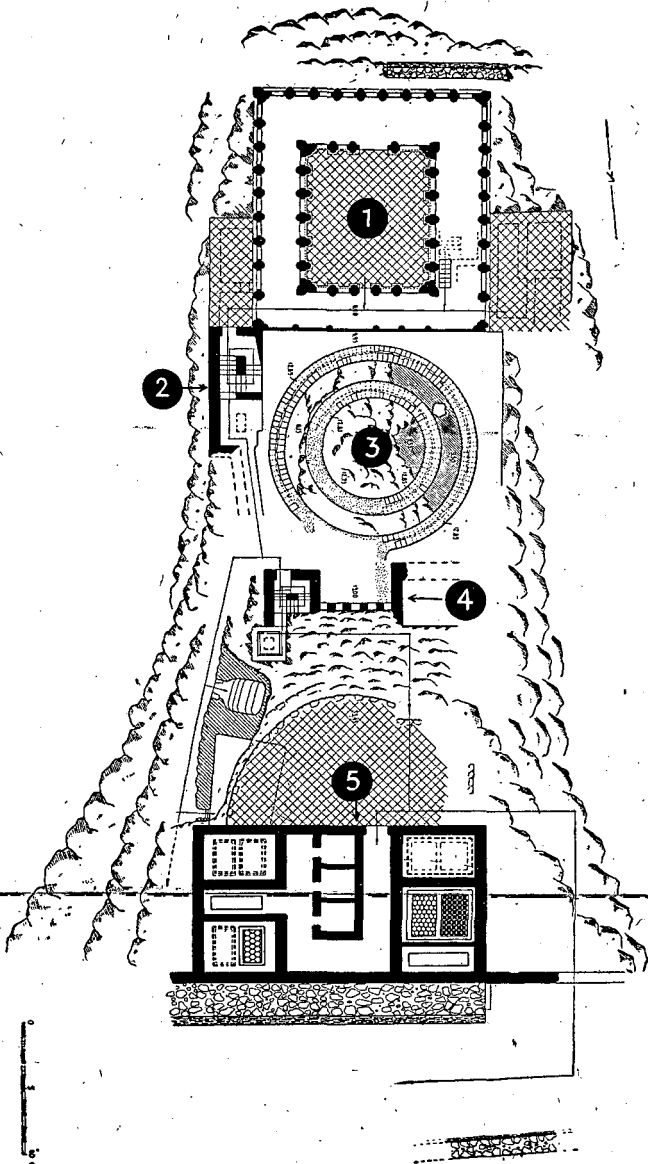


חלק מסחטון הנשק, בו ניכר למטה הרובד הכהה של השריפה

בטור הצפוני חמישה חדרים, ובטור הדרומי אחד-עשר חדרים. אותם החדרים 20 מ' בטור הצפוני ו-25 מ' בטור הדרומי. בחפירת נסיון קטנה, בחפר חדר אחד בכל טור, בטור הדרומי נתגלתה רצפת טיח חלקה ועליה רובד עבה של שיירי חגג השרוף, שהיה עשוי קורות עץ, קנים וטיח. קורות החדר כוסו בטיח מעולה, מלבד זאת היתה פינה זו ריקה לגמרי ולא נמצא בה אף חרס קטן אחד, מחוץ לשבר ברזל קטן.

לא כן היה המצב בטור הצפוני, הרצפה והקירות היו מכוסים טיט, ומרוצפים באבנים קטנות בצורה הרבה יותר גסה, ולא נמצא בהם שום סימן לשריפה. אולם כאן נתגלו שברים של כדורי-אחסנה גדולים, וכן נמצא בקבוק זכוכית קטן שלם.

דעת - מכללת הרצוג

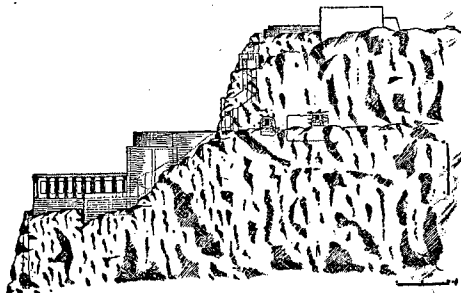


1. אולם העמודים שבמדרגה התחתונה;
2. חדר המדרגות מהאגף התחתון לאגף האמצעי;
3. המבנה העגול שבמדרגה האמצעית;
4. חדר המדרגות מן האגף האמצעי לאגף העליון;
5. חלקו העליון של הארמון ובו חדרי המגורים.

דעת - מכללת הרצוג

ספק בזיהוי מקומו הנכון של הארמון, וכן אין ספק בנאמנות התיאור של יוסף בן מתתיהו. הארמון היה בנוי בקצה הצפוני של מצדה. בקצה זה מסתיים הצוק בחרטום חד, ולכן אין זו טעות לומר, כפי שעשה יוסף בן מתתיהו, שהארמון היה בנוי „במורד המערבי, נשקף לצד צפון“. מה גם שאפשר היה לראותו מלמטה רק מצד מערב (ר' לעיל). מתחת לקצה הצפוני הצר של הצוק ישנן שתי מדרגות תלולות נוספות. המדרגה האמצעית נמוכה ב־20 מ' מהמדרגה העליונה בראש הצוק והמדרגה התחתונה נמוכה ב־10 מ' בקירוב מהמדרגה האמצעית. מדרגות אלו צרות הן ומוקפות מכל עבריהן תהומות. בקצה הצוק, בראש ההר, ועל שתי המדרגות התחתונות בנה הורדוס את ארמונו, שהיה מורכב משלושה אגפים: האחד בראש ההר, השני במדרגה האמצעית והשלישי במדרגה התחתונה. שלושתם חוברו ליחידה אחת. עד לזמן האחרון נעלמו שני האגפים האחרונים מעיני המסיירים במצדה, כי איש לא העז

תכנית ארמונו של הורדוס על שלושת אגפיו



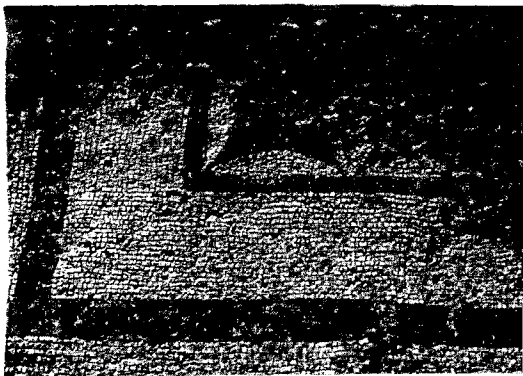
דעת - מכללת הרצוג



ספסל הזקיף בכניסה לאגף הארמון שבמדרגה העליונה

בקצה המזרחי של חומה זו קבוע פתח המוביל אל הארמון. לידו נמצאה פינה, שהיתה מיועדת לזקיף או למבקרים שהמתינו בה לרשיון כניסה. פינת הקיר מטויחת, ונשען אליה ספסל אבן מסוית. סמוך לו נמצא על הטיח ציור חרוט, שאפשר להכיר בו בית מוקף גן, עם תמרים ועצים שונים, אולי חלומו של השומר.

מכאן מגיעים לאגף העליון שבראש ההר: בית מגורים בנוי בצורת סימטריה, שהיה מורכב מתשעה חדרים: שלושה חדרים בכל אחד משני האגפים — שניים רחבים ואחד צר וארוך — ושלושה חדרים קטנים יותר במרכז, וביניהם פרוודור ארוך בצורת □. ייתכן שבניין זה נבנה בידי החשמונאים, והורדוס שיכלל אותו וכלל אותו בארמונו. בכל החדרים החיצוניים, שבהם נערכה חפירה, נמצאו



שרידי רצפת פסיפס בארמונו של הורדוס, זוהי רצפת הפסיפס הקדומה ביותר שהתגלתה עד כה בארץ

נעבור עתה לחלקו השני של הארמון, הבנוי על המדרגה האמצעית. על רובה של מדרגה זו בנויים שני מעגלים, האחד בתוך משנהו, המכוסים בלוחות אבני-חול יפים. בקטעים אחדים נשתמרו המעגלים במלוא גובהם, ובזמן החפירה הוברר, כי המעגלים לא היו שלמים. הם נבנו רק באותם מקומות, שבהם משתפל הסלע. כמעט מחציתו של המעגל הפנימי וחלקו הדרומי של המעגל החיצוני אינם בנויים כלל, אך כדי לשוות להם צורה של מעגלים שלמים, המשיכו אותם והצבו את צורתם בעומק מה בתוך הסלע. בין שני המעגלים נשאר חלל ריק, שעומקו אינו אחיד, ותלוי בגובה הסלע הטבעי. בחלק המזרחי מגיע העומק ל-3.40 מ'. במקום אחר ל-5 מ' בקירוב.

דעת - מכללת הרצוג





גומחות (נישות) בסלע מאחורי המבנה העגול, מימין חדר המדרגות העליון

התדרדרו לתהומות, וחלק נשארו מונחים במקום נפלם והתכסו בשפך עיי. בשעת החפירות נתגלה עמוד־פינה אחד (עתה שב ונתכסה באדמה), שנשאר מונח במקום נפלו במשך כל השנים

אך קישוטי הטיח שיזו להם מראה של אבן אחת; עמודים מונוליתיים
כדברי יוסף בן מתתיהו.

בין עמוד לעמוד היה מעקה, אף הוא מקושט ומטויה. על הטיח
נמצאו ציורים צבעוניים, בעיקר דמויים גיאומטריים ותיקווי שיש.
שצבעיהם נראו כה רעננים, כאילו נעשו אך אתמול. אולמות העמודים,
על ציורי הטיח שלהם, דומים ליפות שבחווילות שנמצאו בפומפיי
שבאיטליה; בארץ לא נמצאו כדוגמתם.

ממערב וממזרח לאולמות העמודים היו כמה מרתפים. מצד מזרח
נמצאו שתי קומות מרתפים עם תקרה עשויה קשתות. מעל למרתפים
שבמערב היה חדר מדרגות, שהוליכו למדרגה האמצעית ואחר כך

שרידי אולם העמודים, כפי שהוא נראה מהמבנה העגול

דעת - מכללת הרצוג

חדר המדרגות העליון, שהוביל מהמבנה
העגול אל חלקו העליון של הארמון.
חדר זה חצוב בסלע (מצד ימין) וזו
המסילה הנסתרת המוזכרת ע"י יוסף
בן מתתיהו



דעת - מכללת הרצוג

אומר שהארמון היה בנוי מצד מערב, כנראה משום שרק מצד זה אפשר היה לראותו כהלכה. הפרט היחיד המצוי בתיאורו של יוסף בן מתתיהו, שאינו קיים בארמון, הוא החומה והמגדלים, אולם כאשר נסתכל בו מבחוץ, נבין מיד למה התכוון. הורדוס בנה קירות תמך גבוהים על פי התחום, כדי ליצור את המדרגות הדרושות לבניית הארמון. בהסתכלנו מבחוץ, נראים לנו עד היום קירות גבוהים אלה כחומות ומגדלים.

ועד פרט מעניין: קיר הסלע שבין בניין העמדים שבמדרגה התחתונה ובין המבנה העגול שבמדרגה האמצעית, היה מיושר ומטווח כולו. המסתכל מבחוץ התרשם איפוא, כי המדרגה כולה היתה בנויה, וכי לפניו בניין גבוה רב, שאת חלקו התחתון מהווה אולם העמדים, ואילו חלקו העליון מעוטר באותם מעגלים. מכאן עד לראש ההר, שעליו עמד חלקו השלישי של הארמון, ניצב קיר סלע שגובהו 20 מ'.

כשאנו רואים עתה את ארמונו של הורדוס בשלמותו, מבינים אנו את התפעלות בני דורו. זהו אחד הבניינים המפוארים ביותר שנתגלו עד כה בארץ. והשלם ביותר ביניהם: ואף במקומות אחרים אין למצוא רבים כדוגמתו.

הדייק והמחנות הרומאיים

שר צבא הרומאים יצא עם חילו להילחם באלעזר ובסיקריים היושבים עמו במצדה, וכבש במהרה את כל הארץ מסביב, והעמיד חיל-משמר במקומות המתאימים ביותר; גם בנה דייק מסביב לכל המבצר, פן יקל על איש מן הנצורים להימלט, וקבע משמרות על הדייק. את מחנהו קבע במקום המתאים ביותר למצור על המבצר, כי שם היו סלעי המבצר קרובים אל ההר אשר ממולו, אף כי קשה היה לספק את תצרוכת הצבא במקום הזה, כי לא הלחם לבדו הובא מרחקים ביגיעה רבה בידי היהודים המופקדים על הדבר.

דעת - מכללת הרצוג

קטע של י"ח צבועי יין שני עמודים הרבועים נסלע בקיר הדרומי של אולם
העמודים שסמוך למחצית השמאלית בהם נשחטו בשחזור



דעת - מכללת הרצוג



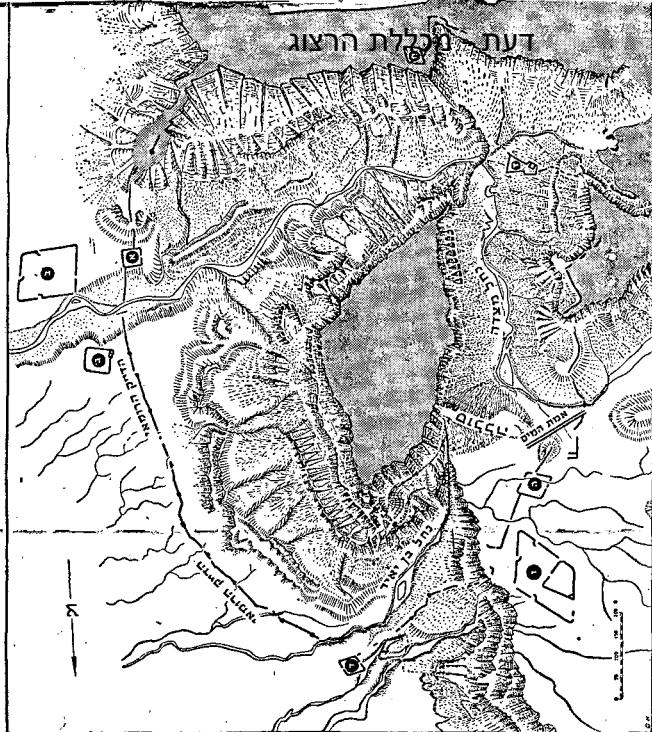
דעת - מכללת הרצוג



שרידי הדיק הרומאי, בצד מערב ומחנה חי (משמאל) ורי (מימין)

מ' זה מזה. בהם היו מוצבות יחידות להבטחת קטע זה. מגדל אחד
נוסף ניצב במקום גבוה מדרום למחנה א'.

דעת - מכללת הרצוג



המחנות הדימואיים פנים מצדה
 מחנות א', ב', ג' ממזרח לצוק;
 מחנה ד' מצפון לצוק;
 מחנות ה', ו' ממערב ומצפון-מערב לצוק;
 מחנה ז' מדרום-מערב לצוק;
 מחנה ח' מדרום לצוק.

דעת - מכללת הרצוג

יודעים כיום שגם אז מילא מדבר יהודה חלק פעיל במלחמה, ואולי השתמשו במחנה כדי למנוע מן היהודים את האפשרות לתפוס את מצדה ולבצרה מחדש.

לעומת מחנה א, שנחרב במידה רבה, השתמר יפה מאד מחנה ב'. ויש בו כדי לשמש דוגמה נאה למחנה טיפוסי של הלגיון הרומאי. למחנה צורת מקבילית ולא צורת מלבן מדויק, וזאת כדי שקירותיו יקבילו לדייק מצד אחד ולמורד נחל-מצדה מצד שני. חזית המחנה אינה פונה למצדה, אלא לצד מזרח, אולי בגלל כיוון הדרך הראשית שנירדה לחוף ים-המלח. למחנה 4 פתחים רחבים, מוגנים על-ידי חומה בצורת חצי-גורן עגולה (Clavicula). המחנה היה חצוי על-ידי שני רחובות ראשיים, שהוליכו לארבעת הפתחים: א. „דרך המפקדה“ (Via Praetoria), שכיוונה מזרח-מערב, הוליכה מן השער הראשי אל עבר מפקדת המחנה; ב. „דרך שרי החיילים“ (Via Principalis), שכיוונה צפון-דרום, הוליכה לאורך בתיהם של שרי-החיילים. רחוב זה היה הרחב ביותר במחנה, ורוחבו הגיע 10 מ'. בו היה נערך הצבא למסדרים.

בהיכנסנו למחנה דרך הפתח הקדמי במזרח, אנו נתקלים תחילה בבתי הפרשים של הלגיון. בתים אלה בנויים בשש יחידות, שלוש משמאל ל„דרך המפקדה“ ושלוש מימין לה. בכל יחידה חצר מרכזית, ומשני עבריה שני טורים בני 5 חדרים, שחלקם שימשו למגורי הפרשים ומשרתיהם וחלקם כאורוות הסוסים.

אחריהם ניצבים שני קסרקטינים של חיל-הרגלים, גם הם משני עברי הדרך. כל אחד מהם מורכב משני טורים ארוכים של חדרים, הבנויים מצפון — לדרום, וביניהם חצר. אחריהם מופיעים בתי הטריבונים, כלומר בתי המפקדים, הבנויים לאורך דרך הריחב החוצה את המחנה, היינו „דרך שרי החיילים“, שנים מהם בנויים משמאל ל„דרך המפקדה“, ואחד מימין לה וכולם מורכבים משלושה טורי חדרים.

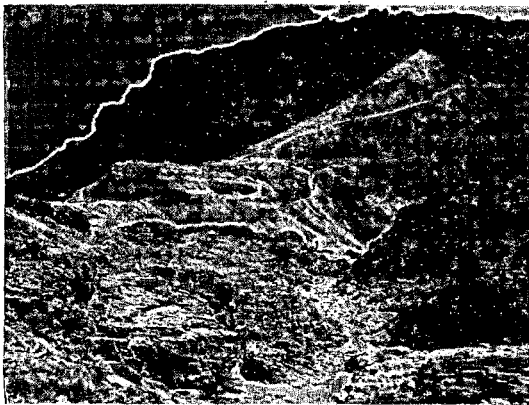


שרידי שלושה מחנות רומאיים: א, — מימין, ב, — במרכז, ג, — משמאל

להכרת מחנות הצבא הרומאי, ופרטים שונים נמצאו ונתגלו כאן בפעם הראשונה.

ה ס ל ל ה

„אחרי שמצביא הרומאים בנה דייק מסביב למקום, ומנע כל אפשרות מנוסה מן הצורים, החל במלאכת המצור, ומצא לסניו רק מקום אחד מתאים לשפיכת סוללה. מאחורי המגדל שהגן על הדרך העולה ממערב לארמון המלך ולראש ההר, נמצאה כיפת סלע רחבה ובולטת, כשלוש מאות אמה מתחת לראש מצדה. קוראים לה „הלבנה“ (Leuke). סילתה עלה עליה וכבש אותה, וציווה על אנשי הצבא לשפוך שם סוללה. בנוסף חפצה מילאו אנשי הצבא את מצוותה, והרכה ידיים עסקו במלאכה. עד אשר העלו סוללה חזקה לגובה 200 אמה (100 מ' בקירוב). ואולם הסוללה היתה עדיין



הסוללה בולסת לעין בצבעה הבהיר יותר

המספרים שנוקב יוסף בן מתתיהו לגבי הסוללה מוגזמים במקצת, אלא אם כן התכוון למרחק שבין תחתית נחל מצדה לבין ראש הסוללה. ההפרש בגובה בין מרגלות הסוללה לחומה אינו עולה, כאמור, על 75 מ'. מאחר שהסוללה עולה בשיפוע, אפשר להעריך את גובה החומר השפוך כ־25–30 מ'. אולם מכיוון שחלקה העליון נשטף ונהרס מאו, ייתכן שהיתה מעט גבוהה יותר. הסוללה, שרוחב חלקה העליון, לפי יוסף בן מתתיהו, היה 25 מ', הינה מפעל הנדסי כביר. המעיד על חשיבותה הרבה של מצדה בעיני הרומאים, שמוכנים היו להשקיע מאמצים כה רבים לשם הכנעתה.

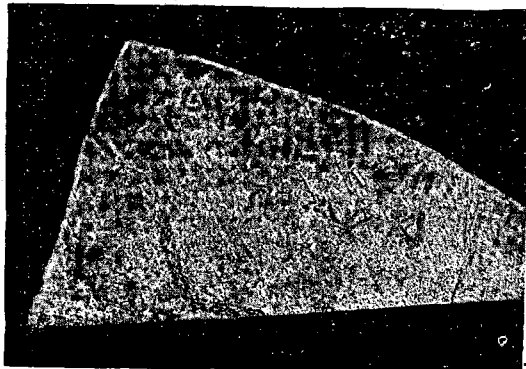
דעת - מכללת הרצוג

אולם עם זאת מעניינת תגלית חדשה, שנתגלתה בעת החפירה שנערכה בארמון. האקלים היבש של מדבר יהודה מסייע להשתמרותם של קטעי כתב, שלרוב אין להם זכר בחלקי הארץ הגשומים יותר (מפורסמות התגליות של המגילות הגנוזות, שנתגלו בשנים האחרונות במערות היבשות של מדבר יהודה). בעת חפירת הארמון נמצאו בן שני שרידי כתב קטנים. אך רבי משמעות. נמצא קטע פפירוס קטן, ועליו אותיות עבריות אחדות. כתובות בדיו שחורה: אדם הקטע קצר מכדי שיוכל להבחין את תוכנו.

הכתובת השנייה נמצאה כתובה בדיו אדומה על גבי חרס, על אוסטרקון. בלשון הארכיאולוגים. מקובל היה לכתוב על חרסים בהעדר נייר. הכתובת בת שתי השורות כתובה ארמית-עברית, והכתב דומה לכתב העברי הידוע מירושלים מתקופה זו. בעיקר מכתובות הגלוסקמאות (קופסאות לליקוט עצמות המתים). תוכנה של הכתובת הוא:

חנני בר שמעון מן שמעה

כתובת עברית בצבע אדום, כתובה על חרס, שנמצאה במצדה



דעת - מכללת הרצוג

תוכן העניינים

3	מצדה
3	צוק מצדה
4	המצודה במדבר
8	תולדות מצדה
26	גילוייה של מצדה מחדש וחקירתה
29	שרידי מצדה
29	השבילים
34	מפעל המים
41	החומה ובנייני המצודה
48	בניין המחסנים
52	ארמון הורדוס
65	הדייק והמחנות הרומאיים
79	הסוללה
82	הכתובת

מקורות

- השער קלוגר
 5, 9, 13, 17, 21, 25, 31, 35, 37, 39, 41, 43, 47, 54, 55, 57, 59, 63
 אריה וולק 67, 68, 69, 71, 73, 81
 33 מתוך החוברת "ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה"
 באדיבותה של החברה.
 46, 50, 53, 56, 62, 84, והלוחות הנספחים. מתוך החוברת:
 Israel Exploration Journal באדיבותה של החברה לחקירת ארץ-
 ישראל ועתיקותיה.
 49, 51, 58, 61, 66, 70, 79, 83 בנו רותנברג
 77 מתוך ספרו של י. ברטלבסקי "הידעת את הארץ? הנגב"
 באדיבותם של המחבר ושל הוצאת הקיבוץ המאוחד.